

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԸՍՏ
ՊԵՏՐՈՍ ՊԵՏԻԿԻ «CEHIL SUTUN» ԳՐՔԻ**

«Հոգիների փրկության» ծրագրի իրագործման նպատակով Իրան ներթափանցած և ոչ մուսուլմաններին իրենց քարոզչության ծիրում ներառած հերթական կաթոլիկ միսիոներ Պետրոս Պետիկը, իր «Cehil Sutun» («Քառասյուն սյուն») վերնագրով լատիներեն աշխատությունում¹ հանգամանորեն ներկայացնում է իրանական պետությունը՝ գրքի մի ամբողջական գլուխ նվիրելով հայերին և հայոց կաթողիկոսի հետ ունեցած երկարատև բանակցություններին: Այստեղ նա մանրամասնորեն ներկայացնում է Հակոբ Զուլայեցի կաթողիկոսի հետ ունեցած հանդիպումներն ու դրանց արդյունքները՝ վեր հանելով հետաքրքիր ու կարևոր տեղեկություններ հայոց կաթողիկոսի՝ Հայաստանի ազատագրության տեսլականի և հայ ազատագրական շարժման նախահիմքերի ձևավորման վերաբերյալ:

XVII դարում Սեֆյան Իրանը դարձավ եվրոպական պետությունների ուշադրության կենտրոնում գտնվող տարածաշրջանային կարևոր դերակատար՝ վերջիններիս աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունները բավարարելու համար:

¹ Տե՛ս Petrus Bedik, Cehil Sutun, Explicatio utriusque celeberrimi, ac pretiosissimi theatri quadraginta columnarum in Perside Orientis, Vienn, 1678: Հոդվածը շարադրելիս մենք օգտվել ենք Պետրոս Պետիկի աշխատության անգլերեն թարգմանությունից տե՛ս A Man of Two Worlds, Pedros Bedik in Iran 1670-1675, Translated from the Latin and annotated by Ouhaes C. and Floor W., Washington, 2014.

Սույն հետաքրքրությունները դրսևորվում էին երկու ասպարեզում. առաջին՝ ապահովել Իրանի աջակցությունը թուրքական հնարավոր սպառնալիքին դիմադրելու և հակաթուրքական դաշինք կազմելու համար և երկրորդ՝ օգտագործել Իրանի առևտրային տարանցիկ ուղիները:

Վերոնշյալ իրողություններին զուգորդվում էր նաև 17 տարեկանում Սեֆյան հարստության գահին բազմած և «իրանական ազգայնականության նախահայր»² հորջորջվող Շահ Աբաս I-ի (1587-1629) նպատակադրվածությունը՝ Օսմանյան կայսրության դեմ եվրոպական պետությունների՝ Իրանի հետ միավորման և վերջինիս վերահսկողությամբ Եվրոպայում մետաքսի վաճառքի իրականացման առնչությամբ: Վերոնշյալ հանգամանքով պայմանավորված՝ շահ Աբասը, փաստացի, իր տերության ոչ կաթոլիկ քրիստոնյա հպատակների «աջակցությունն առաջարկեց» Պապին³, հրավիրելով «քարոզիչների և քրիստոնեական կրոնի հիմնադիրների՝ հատուկ արտոնություններով»⁴:

Սկսվեց կաթոլիկ միսիոներների հոսքը Սեֆյան Իրան: Այն հիանալի հնարավորություն էր կաթոլիկ եկեղեցու խարխուլված դիրքերի վերականգնելուն ուղղված՝ «հոգիների փրկության» ծրագիրը կյանքի կոչելու համար: Ուստի, առանց ժամանակ կորցնելու, 1603 թ. Ավգուստինյան միաբանության երեք միսիոներներ հաստատվեցին Սպահանում⁵: Չորս տարի անց՝ 1607 թ., Հռոմից ժամանեցին երեք Կարմեյյան միաբաններ՝ Սպահանում

² Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Նոր Զուղա, Երևան, 2007, էջ 18:

³ Տե՛ս V. Ghougassian, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, Atlanta, 1998, էջ 128:

⁴ A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth centuries, vol. 1, London, 1939, էջ 78:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

ստեղծելով երկրորդ Կաթոլիկ միսիոներությունը⁶:

Հաջորդը՝ 1628 թ., նշանավոր կարդինալ Ռիշելյեի կողմից ուղարկված Կապուչինյան միսիոներներն էին, ովքեր հաստատվեցին Սպահանում⁷: Ամենավերջին խումբը Պապի նվիրակներն էին՝ հիսուսյանները, որոնք իրենց հատուկ առաքելությամբ մուտք գործեցին տարածաշրջան 1640-ականներին⁸:

Կաթոլիկ միսիոներների գործունեության համար պարարտ հող էր հայկական միջավայրը: Օտար բռնակալների լծից կեղեքված հայ ժողովուրդը կարող էր դառնալ կաթոլիկների գործունեության թիրախ, «առատ հունձի» ապահովման գործուն ասպարեզ: Կաթոլիկ միսիոներները լավ կրթված, բազմակողմանի զարգացվածությամբ աչքի ընկնող անհատներ էին, ովքեր իրենց տրամադրած անվճար բժշկական օգնությամբ, տարաբնույթ գիտելիքներով դրական կերպար էին ձևավորել, մեծ համբավ և հեղինակություն ձեռք բերել: Այդպիսի բազմաթիվ նկարագրություններ կարող ենք հանդիպել ինչպես Կարմեյանների տարեգրության մեջ, այնպես էլ Պետրոս Պետիկի գրքի էջերում⁹:

Միսիոներների՝ շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում ծավալված գործունեության արդյունքում իր սպասած շոշափելի արդյունքը չստացած կաթոլիկ Արևմուտքը ձեռնարկեց նոր հուժկու «հարված»՝ Սեֆյան տերություն ուղարկելով միսիոներների նոր՝ ավելի պատրաստված և եռանդուն խմբի՝ եզուիտներին (ճիզվիտներ):

Կաթոլիկ գործիչ Իգնատիոս Լոյոլայի (1491–1556) հիմ-

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105:

⁷ Տե՛ս Encyclopedia Iranica, v. IV, London, 1990, էջ 786:

⁸ Տե՛ս Matthee R., Poverty and Perseverance: The Jesuit Mission of Isfahan and Shamakhi in late Safavid Iran, “Al-Qantara” XXXVI, 2015, էջ 466:

⁹ Տե՛ս The Chronicle of Carmelites, pp. 265-271, A Man of Two Worlds, էջ 434:

նադրած Հիսուսյան (Society of Jesus) կամ ճիզվիտական միաբանության (Jesuit Order) ներկայացուցիչները Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաք Ներթափանցեցին 1640-ականներին: Նրանք շատ մեծ դժվարությունների գնով կարողացան միայն 1653-ին թույլտվություն ստանալ հաստատվելու Նոր Զուղայում: Ֆրանսիացի ճիզվիտ հայր Ռիգորդին շահ Աբաս II-ին (1642–1666) է հասցնում Ֆրանսիայի Լուի XIV թագավորի նամակը, ինչպես նաև խոստումների «փաթեթ», որով Ֆրանսիան խոստանում էր օգնել Իրանին՝ Օսմանյան կայսրության և մյուս թշնամիների դեմ պայքարում: Արդյունքում՝ Ռիգորդիին հաջողվում է ստանալ շահի թույլտվությունը, որով ճիզվիտները կարող էին հաստատվել Նոր Զուղայում, Թավրիզում և Շիրազում¹⁰:

Թեև ճիզվիտները Երևանում պաշտոնապես հաստատվեցին 1700 թ.՝ հիմնելով իրենց միաբանությունը երկու հոգևորական և մեկ աշխարհիկ անձանցով, ովքեր իրենց գոյությունը պահպանում էին գինու արտադրություն կազմակերպելու միջոցով¹¹, այնուհանդերձ, նրանք ավելի վաղ էին ներթափանցել Երևան և Էջմիածին՝ հանգամանքներն ուսումնասիրելու համար¹²:

Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին հռոմեական եկեղեցու գիրկը բերելու և հայ ազգին կաթոլիկացնելու նպատակ հետապնդող ճիզվիտ միսիոներների առաջին ներկայացուցիչները հանդիպեցին հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու կոշտ դիմադրությանը: Զուղայեցու «սրտին դիպչելու» բախտը վիճակված էր հայազգի կաթոլիկ Պետրոս Պետիկին, ով եռանդուն գործունեություն ծավալեց 1660-ականների վերջին:

¹⁰ Տե՛ս Yarshater E., նշվ. աշխ., էջ 635:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 637:

¹² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գ. 1, Երևան, 1969, էջ 335:

XVII դարի երկրորդ կեսին դարձյալ առաջնային էր մնում հակաթուրքական դաշինքի ստեղծումը, թուրքական հնարավոր վտանգին դիմակայելը և այդ պայքարում Իրանին ներգրավելու՝ նախորդ դարի վերջից գոյություն ունեցող նպատակադրությունը: Այս միտումով շահ Սուլեյմանին (1666–1694) եվրոպական ղեկավարների նամակները հասցնելու առաքելությունը հանձնարարվում է հայազգի կաթոլիկ Մատթեոս Հովհաննիսեցին: Վերջինս գալիս էր Նախիջևանի արքեպիսկոպոս Պողոս Պիրոմալիին¹³ փոխարինելու, եվրոպական ազդեցության շնորհիվ հարկերի և պարտքերի ծանրությունը թեթևացնելու, որի տակ հյուժվում էին կաթոլիկ հայերը¹⁴, միևնույն ժամանակ հետամուտ լինելու նաև հակաթուրքական դաշինքի ստեղծմանը՝ իր հետ վերցնելով Պասի, Տոսկանայի դքսի, Լուի XIV-ի, Վենետիկի դոժի նամակներն ուղղված շահ Սուլեյմանինին¹⁵: Մատթեոս Հովհաննիսեցին ուղեկցորդ է կարգվում «իր դասընկերներէն ամէնէն կարող համարվող»¹⁶ հայազգի կաթոլիկ Պետրոս Պետիկը: Վերջինս իր՝ Իրանում իրականացրած առաքելության մասին թողել է «Cehil Suttun» վերնագրով ստվարածավալ լատիներեն աշխատություն՝ նվիրված Ավստրիայի Լեոպոլդ I կայսերը, որը լույս է տեսել վերջինիս ծննդյան տարեդարձի օրը՝ Վիեննայի համալսարանի

¹³ Պողոս Պիրոմալիի մասին մանրամասն տե՛ս Ճեմճեմյան Ս., Պողոս Պիրոմալի արքեպիսկոպոս Նախիջևանի, «Բազմավեպ», 1992, № 1-4, էջ 44-61:

¹⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Նոր նիւթեր հայ-ունիտորական պատմագրութիւնից, «Արարատ», 1915, № 1, էջ 61:

¹⁵ Տե՛ս A Man of Two Worlds, էջ XXIII:

¹⁶ Տե՛ս Ապետիք կոմսին զարմանալի կեանքը, «Բազմավեպ», 1947, № 3-4, էջ 65 («Ապետիք կոմսին զարմանալի կեանքը» աշխատությունը Անդրեաս Ֆոկոլյանը Հարություն Քյուրտյանի խնդրանքով հունգարերենից թարգմանել և հրատարակել է «Բազմավեպում» 1946-1956 թթ.: Նա նշում է, որ աշխատության հեղինակներն են Քալլոշը և Քերեքեշհագին:)

տպարանում¹⁷: Այն ինքնին աղքատագիտական կարևոր նշանակություն ունեցող աշխատություն է և կարևոր մանրամասներ է պարունակում նշված ժամանակահատվածում Հայաստանի ազատագրության ծրագրի նախահիմքերի ձևավորման մասին:

Պետրոս Պետիկը ծնվել է Քիլիսում՝ կաթոլիկ հայերի ընտանիքում¹⁸: Նրա մասին մենք մանրամասներ ենք քաղում իր հեղինակած գրքի վերջին՝ XXXIII գլխից: Այստեղ նա հանգամանորեն ներկայացնում է իր գործունեության պատմությունը: Խոսելով իր ընտանիքի ազնվական ծագման մասին և զարմի արմատները տանելով մինչև Արշակունիների թագավորություն, նա մանրամասն ներկայացնում է գերդաստանի գլխապետույտ առաջացնող հաջողություններն ու կրած դժբախտությունները՝ թուրք սուլթանի կողմից: Ընտանիքի 12 երեխաներից միակ ողջ մնացած 13-ամյա Մանուկ Պետիկին սուլթանի արքունիք տանելու հեռանկարը ստիպում է նրա մորը վերջինիս ուղարկել Երուսաղեմ: Այստեղ կարմեյիտ միաբան Ֆրանսուա Պիկեն, որը Պետիկների ընտանիքին մտերիմ անձ էր, ցանկանում է նրան Ֆրանսիա ուղարկել, սակայն մեկ այլ հոգևորականի՝ Պիսկուտի խորհրդով նրան ուղարկում են Հռոմի Ուրբանյան դպրոց

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:

¹⁸ Պետրոս Պետիկի աշխատության անգլերեն թարգմանության առաջաբանում թարգմանիչները, հղում կատարելով ֆրանսիացի արևելագետ Ֆրանսիս Ռիչարդին, նշում են, որ Պետիկն Ուրբանյան դպրոց է ընդունվել 1661 թ. մայիսի 30-ին, ուսումնառություն ստացել 11 տարի և «վնասակար և անուղղելի» լինելու պատճառով վտարվել դպրոցից 1668 թ. հունվարի 30-ին (տե՛ս A Man of Two Worlds, էջ XXI-XXII): Ֆ. Ռիչարդի աշխատությունը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով չենք կարող ասել՝ որ կողմն է թույլ տվել այս վրիպակը: Առաջնորդվելով Ռ. Գևորգյանի ֆրանսերեն հոդվածում տեղ գտած տեղեկությամբ՝ ընդունելի ենք համարում այն տեսակետը, որ Մանուկ Պետիկը ծնվել է 1643/1644 թ., 13 տարեկանում հեռացել Քիլիսից և ընդունվել Ուրբանյան վարժարան 1657 թ. (տե՛ս Kevorkian R., *Diplomatie et mouvement de liberation Armenien de la guerre de Candie au siege de Vienne (1683), Moyen Orient & Ocean Indien XVIe-XIXe s.*, 6, Paris, 1989, էջ 17):

(Collegium Urbanium): Նա Ուրբանյան դպրոց ընդունվելիս նշում է, որ տիրապետում է հայերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներին, իսկ դպրոցում ուսումնառություն ստանալուց 11 տարի անց նա նշում է, որ գիտի հայերեն ու իտալերեն և Մանուկից դառնում է Պետրոս¹⁹:

Իտալերեն լեզվի դասեր առած և փիլիսոփայության մեջ հմուտ աշակերտին ահա այսպես է բնութագրել նրա ուսուցիչ, կրոնավոր Իվան Պաշտրիչը. «Այս մեծ ոգով երիտասարդը նվիրված է իր ուսմանը, բարեպաշտ է, սակայն ցանկասեր է և սնափառ, շատ մեծ կարծիք ունի իր մասին»²⁰:

Շուտով, ինչպես նշվեց, Պետիկն առաջարկ է ստանում գալ հայրենիք: Նրանք՝ Մատթեոս Հովհաննիսեցու հետ Նախիջևան են հասնում 1671 թ. հոկտեմբերին՝ նախապես կանգ առնելով Կ. Պոլսում և հանդիպում ունենալով Պոլսո հայոց պատրիարք Սարգիս Թեքիրդաղցու (1664–1665, 1667–1670) հետ, որը ցանկանում էր Հռոմ գնալ «իր ժողովրդի ազատագրման հարցը քննարկելու համար»²¹:

Պետիկի միսիոներական գործունեությունն ինքնին կրկնում էր գրեթե արդեն մեկ դար գոյություն ունեցող ծրագիրը, որի բաղկացուցիչ մասն էր հանդիսանում խոջայական դասին իրենց կողմը գրավելը և նրանց հնարավորություններն ի նպաստ իրենց հովանավորող պետության օգտագործելը: Ուստի նա երկխոսության մեջ է մտնում առանձնահատուկ ուշադրության արժանացած նորջուլայեցիների հետ՝ սերտ կապեր հաստատելով նաև Նոր Զուլայի քալանթար Աղա Փիրիի հետ, որը նրան 1671

¹⁹ Տե՛ս A Man of Two Worlds, p. XXI.

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XXI:

²¹ Տե՛ս Kevorkian R., նշվ. աշխ., էջ 18:

թ. հրավիրում է Ջուլա և հյուրընկալում իր տանը²²: Արդյո՞ք Նոր Ջուլայի քալանթարն ինքն էր Պետիկին հրավիրել, թե քալանթարի արտոնություններից և կարողությունից «արբած» մեր հեղինակն էր, ճիզվիտին հատուկ խորամանկությամբ, այցելել նրա տուն, չենք կարող ասել: Պետիկը քննարկումներ է ունենում նրա և մյուս երևելիների հետ՝ կրկին ասպարեզ բերելով Հռոմի հետ միավորման ծրագիրը: «Հայերը, ովքեր ներառված էին այս ծրագրում,– նշվում է գրքի առաջաբանում,– անհագստացած էին, որ շահը չի ընդունի միությունը, բայց եթե Եվրոպան ստանձնի նրանց հովանավորությունը և, եթե Ֆրանսիան դեսպան ուղարկի, դա կարող է իրագործվել»²³: Ըստ նույն աղբյուրի՝ Պետիկը համոզում է ազնվականներին, այդ թվում Աղա Փիրիին, նամակ գրել Լուի XIV-ին՝ խնդրելով ստանձնել հայերի հովանավորությունը²⁴: Այն, որ Նոր Ջուլայի երևելիները նամակ են ուղարկել Լուի XIV-ին, նշում է նաև Պետիկը: Սակայն, բոլորովին այլ բովանդակությամբ: Պետիկը նշում է, որ «հերետիկոսները» թագավորին զագրելի բաներ էին ասել պարսկական (Հայոց) եկեղեցու մասին և թագավորն իր դեսպանի միջոցով ցանկացել էր պարզաբանումներ ստանալ կաթողիկոս Հակոբ Ջուլայեցուց: «Փոպաջան կաթողիկոսը,– գրում է Պետիկը,– առաջին իսկ առիթով ինձ ուղարկեց հայ եպիսկոպոսների և մեծամեծերի նամակը, ովքեր ապրում էին Պարսկաստանում»: Այնուհետև ավելացնում է, որ ինքը հանդիպել է Նոր Ջուլայի Դավիթ արքեպիսկոպոսի, այլ եպիսկոպոսների, այնուհետև շրջանի ազնվականների հետ և կարդացել զրպարտող նամակը: Այնուհետև շատ տրամաբանական և գրագետ նամակ գրել ստախոսների դեմ՝ ի

²² Տե՛ս A Man of Two Worlds, p. XXIII:

²³ Նույն տեղում, էջ XXIV:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XXI:

չիք դարձնելով նրանց գրապարտությունները²⁵:

Վերոհիշյալ նամակի ճշմարտացիությունը ապացուցում է նաև Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանված մի վավերագիր, որը լուսաբանել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը: Ըստ դրա՝ նորջուղայեցիները հետ են մղում «չարափառության մեղադրանքը և շարադրում իրենց դավանանքը»²⁶: Գրությունը ստորագրել են Դավիթ, Իսահակ և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսները: Վավերագրի մյուս երեսի վրա Նոր Զուղայի քալանթար Աղա Փիրին և մյուս երևելիները գրում են «խնդրեմք հրամանաց մեծութենին մեզ չհամարել որպես զուր ամբաստանյալ ենք»²⁷:

Այստեղ որևէ խոսք չի գնում Նոր Զուղայի երևելիների կաթոլիկ դավանանք ընդունելու մասին, ինչպես նշում են ֆրանսիացի պատմաբան Ջարլզ Անթելմիին հղում կատարած թարգմանիչները: Սակայն հնարավոր էր, որ դրա իսկության պարագայում Պետիկը շրջանցեր այն, քանզի այն ևս մեկ անգամ հնարավորություն կտար նրան բարձրացնելու իր անձը, ով կարողացել էր իրականություն դարձնել այն, ինչը չէր հաջողվել իր նախորդներին:

Ենթադրելի է, որ կաթոլիկ հայրերը, իրենց գործելակերպի համաձայն, չափազանցված տեղեկություններ են փոխանցել, կամ էլ՝ Պետիկն է դիտավորություն պարունակող մտայնությամբ թաքցրել դա՝ հետապնդելով ինչ-ինչ նպատակներ, քանի որ դրան հաջորդող առանցքային իրադարձությունը՝ Աղա Փիրիի մահմեդականացումը, որը նախաձեռնվեց շահ Սուլեյմանի կողմից՝ Նոր Զուղայի քալանթարի հավատարմությունն ապացուցելու

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 398-399:

²⁶ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959, էջ 191:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 192:

համար,²⁸ ամենևին չէր բխում Հռոմեական եկեղեցու շահերից:

Պետիկը, հիշատակելով աղա Փիրիի մասին, գրում է. «Ներկայիս քալանթարը ականավոր մարդ է և հարգված հայերի և պարսիկների կողմից: Նա շատ հարուստ է և հավասար պարսիկ սատրապի: Նա շատ օրինակելի կյանք է վարում և զարմանալիորեն կրթված է գրականության մեջ՝ հայկական, պարսկական, արաբական և հնդկական: Նա նաև շատ մոտ է Հռոմեական կաթոլիկ հավատքին և նրա ու Ջուղայի կողմից մենք համակրանքի ենք արժանացել մարդկայնորեն և նա մերձավոր է մեզ հետ: Ապա շարունակելով նշում է,– նա կուրացավ չար ոգուց, երբ հրաժարվեց իր քրիստոնեական հավատքից թագավորի պահանջով... նա գերադասեց իր երկրային կյանքը հավիտենական կյանքից... Աղա Փիրին խաբվեց այս կեղծ և սատանայական կրոնից այն աստիճան, որ այն բանից հետո, երբ նա նախաձեռնեց իր սեփական կործանումը, նույնիսկ այնքան հեռուն գնաց, որ փորձեց ստիպել ինձ չեղյալ համարել իմը (այսինքն՝ փորձեց ստիպել Պետիկին մահմեդականություն ընդունել-Զ.Ա.)»²⁹: Սակայն Պետիկը կապուչինյան միսիոներ Ռաֆայել դյու Մանի, անգլիացի գործակալների խորհրդով, որոնք գործում էին շահի արքունիքում Ապահանից անցավ Նախիջևան³⁰:

Պետիկն իր հոգևոր հայրերի կողմից հրահանգ էր ստացել հատուկ ուշադրության արժանացնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և նա դա դարձնում է իր գործունեության առանցքային կողմը: Հայոց կաթողիկոսի հետ բանակցությունների ընթացքին է

²⁸ St' u Baghdiantz-MacCabe I., Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722), "Open Edition Journals", 2005, September, էջ 433:

²⁹ A Man of Two Worlds, p. 348:

³⁰ Նույն տեղում:

նվիրած նրա գրքի XXVIII գլուխը՝ «Հայերը, նրանց ծեսերը և պատրիարքը» վերնագրով: Պետիկը մասնավորապես նշում է. «Նրանց (հայերի) մեջ կան այնպիսի մարդիկ, ովքեր ցանկանում են միավորվել Հռոմեական եկեղեցու հետ՝ հավատալով, որ իրենց ազատագրությունը իրագործվելու է շուտով: Եվ կան այնպիսիները, ովքեր մերժում են իրենց դարձը, առանց անհանգստանալու, որ երջանիկ հավիտենականությունը կախված է իրենցից: Նրանցից շատերը կրթված մարդիկ, աշխարհականներ և կրոնավորներ, գաղտնի մտածում են, թեև կարող են բաց խոսել բայց նրանք ուրախ են, որ իրենց մեղքի մեջ են և հեռու Քրիստոսի ծոցից: Նրանց թվում էր և Հայոց կաթողիկոս Հակոբը, որը համարվում էր մեծ բարեպաշտ և սուրբ իր ժողովրդի կողմից: Կարելի է կարծել, որ սա հենված է իրենց գրքերի և սուրբ առաքելական ավանդույթների վրա»³¹: «Ես,– մեջբերելով Կղեմես Գալանոսին, գրում է նա,– ամբողջ քրիստոնյա աշխարհում չեմ ճանաչում այլ մարդկանց, որոնք այնքան եռանդով պաշտեն Քրիստոսին, որքան հայերը»³²:

«Հայոց կաթողիկոս Հակոբը 80 տարեկան է,– գրում է Պետիկը,– սակայն 30 տարեկանի տոկոսություն ունի և, անխոս, շատ տարիներ ունի դեռ ապրելու»³³: Այնուհետև հավելում է, որ կաթողիկոսը թշնամաբար է տրամադրված մուսուլմանների նկատմամբ և հավատացած է, որ չի մահանա, մինչև չտեսնի մուսուլմանների դեմ տարած հաղթանակը՝ խաչի դրոշի տակ: Հենվելով իր մարդկային ուժի և կարողության վրա՝ նա միայն հույս ունի օժանդակ, այսինքն՝ պաշտոնական օգնություն ստանալ հռոմեացիներից՝ համաձայն իր նախորդի՝ Ներսեսի մարգա-

³¹ A Man of Two Worlds, p. 396:

³² Նույն տեղում, էջ 402:

³³ Նույն տեղում, էջ 396:

րեության³⁴:

Իսկ ո՞րն էր կաթողիկոսի մարդկային ուժն ու կարողությունը, որի վրա հենվելու էր՝ ակնկալելով միայն օժանդակ ուժեր Արևմուտքից: Այստեղ հարկ ենք համարում մեջբերել մի հատված Լեոյի աշխատությունից, որը նա քաղել է իտալացի միսիոների գրքից: Նրանում ասվում է. «Յակոբը՝ թշնամի մահմեդականաց՝ կըսեր, թե կը յուսայ տեսնել և յետոյ գոհ մեռնել՝ թուրքերու խրոխտանքը ջախջախված քաջ Պարսկահայերեն Հռոմեյացւոց ամենագոր բազկին հետ»³⁵: Իսկ ինքնին ապացուցված է, որ «քաջ պարսկահայեր» ասելով նկատի են առնվում հյուսիսարևելյան Հայաստանի իշխանները՝ մելիքները³⁶: Մելիքների առնչությամբ հետաքրքիր ակնարկ ունի նաև Պետիկը: «Այս թագավորությունում (Իրանում),- գրում է նա,- կան բազմաթիվ հայեր, որոնք պահում են իրենց ազնվականությունը և իշխանական գործառույթներ են իրականացնում»: Ապա ավելացնում է, որ նրանք հաջողության են սպասում իրենց քրիստոնյա հարևանների հետ գաղտնի հարաբերություններից՝ ընդդեմ մուսուլմանների³⁷:

Նախ հարկ ենք համարում նշել, որ թեև Պետիկը և՛ թուրքերի, և՛ իրանցիների մասին խոսելիս որպես բնութագրական ցուցիչ է օգտագործում նույն բառը՝ անհավատ, սակայն իր ամբողջական շարադրանքից պարզ է դառնում, որ նա ընդգծված հակակրանք է տաժում թուրքերի նկատմամբ: Նա համեմատության մեջ դնելով թուրքերին և իրանցիներին՝ վերջիններիս իրենց և քաղաքակրթությամբ, և բարոյական մղումով մի քանի

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 336:

³⁶ Մելիքությունների մասին տե՛ս Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դարերում, Երևան, 2007:

³⁷ Տե՛ս A man of two worlds, էջ 381:

գլուխ բարձր է դասում թուրքերից: Հաշվի առնելով, որ Պետիկն Իրան էր եկել հատուկ առաքելությամբ՝ Իրանին հակաթուրքական դաշինքի մեջ ներգրավելու նպատակով, տրամաբանակն է, որ նա հայերին կուղղորդեր թոթափել թուրքական լուծը, առավել ևս, որ Եվրոպան նպատակ ուներ նաև հարկ եղած դեպքում օգտագործել հայերի և վրացիների ապստամբական ուժերը թուրքերի դեմ՝ «ներգրավելով հայ ազատագրական շարժումը միայն հակաթուրքական ճակատ կազմելու համատեքստում»³⁸:

Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու վերաբերյալ Պետիկը գրում է, որ կաթողիկոսը բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել Ալեքսանդր VII, Կլեմենտ IX պապերի, Պիրոմալիի նկատմամբ և նամակների միջոցով ցույց է տվել իր հարգանքը: Սակայն, թեև վերապատվելի Պիրոմալին և մյուս կրոնավորները փորձել են բոլոր տեսակի հնարքները, այնուամենայնիվ, նրանք որևէ հաջողություն չեն ունեցել իրենց ձեռնարկումներում և միայն «իմ համեստ անձը ութ տարվա ջանքերից հետո կարողացավ դիպչել նրա սրտին»³⁹: Կարծում ենք՝ դա մեծամասամբ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսն արդեն ավարտել էր իր բանակցությունները և «քաջ պարսկահայերի» և հարևան վրացիների հետ: Ստեղծելով բոլոր նպաստավոր պայմանները՝ ժամանակն էր օժանդակ ուժեր ստանալ Արևմուտքից, ինչին էլ հետևում է Պետիկի «ձեռքբերումը» Հայոց կաթողիկոսին «դարձի բերելու», այսինքն՝ կաթոլիկ դարձնելու ուղղությամբ:

«Հիմա ընթերցողը կհարցնի,– գրում է Պետիկը,– ինչու էինք ես և կաթողիկոսը երկուստեք ուրախ: Նրա դեպքում պատ-

³⁸ Տե՛ս Kevorkian, նշվ. աշխ., էջ 28:

³⁹ A Man of Two Worlds, p. 396.

ճառն իր իրավիճակն էր, իմ դեպքում՝ իմ աշխատանքը: Տարիների ընթացքում ես Աստծո շնորհքով կարողացա հաղթել և հաղթահարել սատանայի աղանդավորներին, մենք կարող եղանք որսալ նրանց»⁴⁰: Թե ինչ նկատի ունի իրավիճակ ասելով, հեղինակը չի պարզաբանում և ոչ էլ հպանցիկ ակնարկներ է անում, թե ինչն է կաթողիկոսին, որն իր խոսքով այդքան կառչած էր իր առաքելական գրքերին, «դրդել ընդունել կաթոլիկ հավատքը»:

1673 թ. Նախիջևան է ժամանում հաթոլիկ հայր Ֆրանցիսկ Պիսկոպը՝ որպես Նախիջևանի գավառի հայ կաթոլիկ համայնքի վերահսկիչ: Շուտով Պիսկոպին է վստահվում Հռոմի պապի և Եվրոպայի միապետերի նամակները շահ Սուլեյմանին ներկայացնելու առաքելությունը, որոնք տեղ էին հասցրել Ազարիա Ջահկեցի և Անտոն Ապրակունիսեցի միսիոներները: Պիսկոպը և վերոնշյալ կաթոլիկները 1675 թ. փետրվարին Նախիջևանից անցնում են Թավրիզ, այնուհետև ժամանում մայրաքաղաք Ղազվին:

Վեց ամիս Ղազվինում մնալուց և շահի կողմից ընդունելության արժանանալուց հետո նա 1675 թ. սեպտեմբերին ստանձնում է շահի բանագնացի պարտականությունները՝ շահ Սուլեյմանի՝ Կոնստանդնուպոլսի X պապին և Լոնդոնի II կայսերն ուղղված նամակները տեղ հասցնելու գործը: Նա հոկտեմբերին ժամանում է Նախիջևան և հանդիպում Պետրոս Պետիկին: Այնուհետև նրանք գալիս են Երևան և կաթողիկոսական աթոռում Հակոբ Ջուղայեցու հետ Զատիկի տոները նշելուց հետո, ըստ Պետիկի, ուղևորվում են Եվրոպա⁴¹: 1676 թ. մայիսի 2-ին Պիսկոպն ու

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 398:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 499:

Պետիկն անցնում են Շամախի, իսկ 1677 թ. հունվարին Պիսկոպը որպես շահի պատվիրակ, իսկ Պետիկը՝ նրա օգնական արդեն Մոսկվայում էին⁴²: Մոսկովյան բանակցությունների մասին Պետիկը ոչինչ չի գրում, միայն իր դժգոհությունն է հայտնում մոսկովյան ցրտերի համար և գոհունակություն հայտնում, որ արագ ուղևորվեցին Լեհաստան⁴³: Իսկ Ա. Ֆոկոլյանի թարգմանած հունգարերեն աղբյուրը նշում է, որ շահի բանագնացները ջերմ ընդունելության են արժանացել ռուսական կողմից⁴⁴, սակայն բանակցային ընթացակարգի մասին աղբյուրը լռում է:

1677 թ. հունիսի 17-ին նրանք Վարշավայում էին, որտեղ ռազմական և կրոնական բնույթի քննարկումներ են ունենում Յան Սորեսկու հետ⁴⁵:

Վիեննայում Պետիկն իրեն ներկայացնում է որպես Հայոց եկեղեցու բանագնաց, ով փաստաթղթեր է բերել հայոց կաթողիկոսից: Ավելի վաղ հեղինակը գրում է, որ Լեոպոլդ կայսերն ուղղված նամակում կաթողիկոսը իր (Պետիկի) մասին գրում է, որ վերջինս շատ լավ ծանոթ է իրենց խնդիրներին և կբացի իրենց բոլոր գաղտնիքները: Այնուհետև հավելում է, որ նա վստահելի է և լիովին տեղյակ իր մտադրությունների մասին⁴⁶:

Նույն հունգարերեն աշխատությունից տեղեկանում ենք, որ Պետիկը Լեոպոլդ կայսերն ուղղված նամակը ներկայացրել է առաջին ունկնդրության ժամանակ⁴⁷: Այդ մասին Պետիկը գրում է. «Հետո մենք ներկայացրեցինք Հակոբ կաթողիկոսի նամակը և այն, որ մենք առնչվում ենք այս շրջանների քրիստոնյաների

⁴² Նույն տեղում, էջ 500:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Ապետիք կոմսին զարմանալի կեանքը, «Բազմավեպ», 1953, № 11-12, էջ 227:

⁴⁵ A Man of Two Worlds, p. XXV.

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 398:

⁴⁷ Ապետիք կոմսին զարմանալի կեանքը, «Բազմավեպ», 1954, № 3-4, էջ 61:

գործերին և իրավիճակի հետ, որոնք իրենց դժբախտությունների մեջ դեռ հարգում են Վատիկանին և Ավստրիայի սուրբ տանը՝ որպես ապաստան»⁴⁸: Բայց թե վերջիվերջո ինչ ձեռքբերումներ են եղել այդ բանակցություններից, Պետիկը ոչինչ չի նշում: Հունգարերեն աղբյուրը այս առիթով ևս լռում է և հավելում, որ երկրորդ ունկնդրության ժամանակ այս հարցին անդրադարձ չի կատարվել, իսկ օրակարգում այլ խնդիրներ են եղել, ինչպես, օրինակ Պետիկի՝ զինվորական ծառայության անցնելու սեպտեմբերի 2-ին ուղղված խնդրագիրը բավարարելը և նրան 600 ֆլորին ռոճիկ նշանակելը⁴⁹:

Մինչ այդ նա՝ Արևելքի մասին իր բազմակողմանի գիտելիքների շնորհիվ լավ ընդունելության է արժանանում: Այստեղ նրանք քննարկումներ են ունենում Թուրքիայի վրա հարձակման մասին: Ինչպես նշվեց, Պետիկը Լեոպոլդ I-ին խնդրում է իրեն ներառել Ավստրիական բանակ: «Մարդ կարող է պատիվ գտնել երկու ճանապարհով. գրականությամբ կամ բանակի միջոցով»⁵⁰: Սակայն, իր խոսքով, հեղինակը չկարողանալով տիրոջն ապացուցել իր նվիրվածությունը բանակում ծառայելու առնչությամբ, գերադասում է իր համեստ ծառայությունը մատուցել նորին մեծությանը ներկայացնելով իր գրվածքները⁵¹:

Իսկ, թե բարոյական պահանջմունքներին հագուրդ տալուց բացի, ուրիշ ինչ այլ հեռուն գնացող նպատակներ էին նպաստել նրա՝ ավստրիական բանակում ծառայության անցնելու համար, դժվար է ասել, թեև Պետիկին ասպետի կոչում շնորհելու շարժառիթը նշանավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը համարում

⁴⁸ St' u A Man of Two Worlds, էջ 501:

⁴⁹ Ապետիք կոմսին զարմանալի կյանքը, «Բազմավեպ», 1954, № 3-4, էջ 61:

⁵⁰ St' u A Man of Two Worlds, էջ 531:

⁵¹ Նույն տեղում:

է կաթողիկոսների կողմից կանխամտածված քայլ՝ նրան «որպես ապագա հայկական գահին արժանի թեկնածու ունենալու համար»⁵²:

Պետիկը 1678 թ. հունվարին թույլտվություն է ստանում մեկնել Հռոմ, իսկ Պիսկոպը Հռոմ էր գնացել ավելի վաղ՝ շահի նամակը Պապին հասցնելու, սակայն մահացել էր՝ առանց Պապի հետ հանդիպման: Հռոմում Պետիկի գործունեության առանցքային կողմն էր Հայոց կաթողիկոսի ժամանման շուրջ տարվող աշխատանքները⁵³: Պետրոս Պետիկին նվիրված հունգարերեն աշխատության թարգմանությունից պարզ է դառնում, որ Պետիկը Հռոմից վերադարձել է 1680 թ. մայիսի 15-ին՝ իր հետ բերելով կարևոր փաստաթղթեր⁵⁴:

1678 թ. վերջին Հակոբ կաթողիկոսը որոշում է գնալ Հռոմ՝ «Հռոմի հետ միավորման» պլանը կյանքի կոչելու և ղեկավարում դեպի Եվրոպա պատվիրակությունը Հայաստանն ազատագրելու համար: Արդյո՞ք Պետիկը տեղյակ էր կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսում գտնվելու մասին և նրանք նամակագրական կապի մեջ էին, մենք սա հաստատող որևէ փաստ չունենք:

Հակոբ Զուղայեցին մահանում է Կ. Պոլսում 1680 թ. օգոստոսի 1-ին⁵⁵, և նրա մահով փակվում է Հռոմեական եկեղեցու հետ ունեցած բանակցությունների այս էջը՝ Հայաստանը ազատագրելու առնչությամբ:

Պետրոս Պետիկն իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացնում է անընդհատ դեգերումների մեջ: Հակաթուրքական ճա-

⁵² Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 201:

⁵³ Տե՛ս Kevorkian, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁵⁴ Ապետքի կոմսին զարմանալի կեանքը, «Բազմավեպ», 1954, № 3-4, էջ 63:

⁵⁵ Ութուջյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ. Զուղայեցու մահվան օրվա առեղծվածի շուրջ, «Էջմիածին», 2013, № Ը, էջ 89:

կատ կազմելու պատրաստությունները նրան ուղղորդում են եվրոպական տարբեր երկրներ: Վիեննայի պաշարումից հետո նրան դարձյալ ուղարկում են Իրան, իսկ 1684 թ. ձմռանը Մոսկվա գնալու ճանապարհին անհետանում է լեհ-ռուսական սահմանի մոտ⁵⁶: Սակայն, ըստ ֆրանսիացի արևելագետ Ֆրանսիս Ռիչարդի, Պետիկն իր խռովահույզ կյանքն ավարտել է 1686 թ. Հունգարիայում՝ հիվանդանալով ռազմական գործողությունների ընթացքում⁵⁷:

Այսպիսով, ամփոփելով կարող ենք ասել, որ XVII դարում եվրոպական պետությունների ուշադրության կենտրոնում հայտնված Սեֆյան Իրանը դարձավ նպաստավոր միջավայր կաթոլիկ քարոզիչների գործունեության համար: Հայերի շրջանում իրականացրած քարոզչության արդյունքում՝ իրենց ցանկացած շոշափելի հաջողությունները չգրանցած կաթոլիկները միտումնավոր առաջ քաշեցին քրիստոնյա Արևմուտքի օգնությամբ թուրքական լծից ազատագրվելու հայերի՝ ազատագրության հին, բայց չմոռացվող լեգենդը: Հայոց կաթողիկոսին «դարձի բերելու» միջոցով հայերին կաթոլիկացնելու նպատակով Հայաստան եկած հայ կաթոլիկ Պետրոս Պետիկը՝ Հռոմում կրթված եւ դաստիարակված ճիզվիտը, ստանձնեց հայոց կաթողիկոսի «սրտին դիպչելու» առաքելությունը:

Իրանին նվիրված իր սովարածավալ աշխատության մեջ Պետրոս Պետիկը կարևոր մանրամասներ է ներկայացնում հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու հետ ունեցած բանակցությունների մասին և թեև մի փոքր կողմնակալ կերպով, սակայն այնուհանդերձ կարևոր մանրամասներ է հայտնում հայ ազատագ-

⁵⁶ Ապետքիկ կոմսին զարմանալի կեանքը, «Բազմավէպ», 1955, № 11-12, էջ 228:

⁵⁷ A Man of Two Worlds, p. XXXII.

րական շարժման նախահիմքերի ձևավորման մասին և հնարավորություն ընձեռում նորովի վերաբժնորել Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի դերը՝ որպես ազատագրական շարժման առաջամարտիկի և հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ հոգևոր հոր:

Zina Avetisyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD student,*
The issue of Armenia's liberation according to Pedros Bedik's book
“Cehil Sutun”

The prospect of forming anti-Turkish alliance forced Shah Abas to open the doors of his country to catholic missionaries. The Armenian environment could become fertile ground for their activities. The catholic church which had not been achieving any significant result for about 5 years, sent Jesuits to the East. Jesuits were the most intolerant and active group of Catholics. One of the Jesuit missionaries was Armenian-born Pedros Bedik, who had graduated from Urban Collage. Soon he arrived to Persia as an assistant of Matheos Hovhanisets who had brought letters for Shah Suleiman from Pope and European emperors. Bedik, about his journey to Iran, wrote an important Latin book entitled “Cehil Sutun”.

The far-reaching idea of liberation of Armenia brought Bedik and Hakob Jughayetsi closer. After long-time negotiations they reached a common agreement and soon Bedik and Piskop, who was an envoy of Shah, took the letters of Catholicos addressed to emperor Leopold I and Pope. Bedik, as a delegate of Armenian Patriarch, presented the situation of Armenia and had a discussion with the Catholic leaders. In his work Bedik presented the vision of Catholicos for the liberation of Armenia and helped to draw conclusions about the approaches and existing intentions to gain independence. It gives an opportunity to value Hakob Jughayetsi anew as a forerunner of the liberation movement and Patriarch concerned with the fate of his nation.